

20. Найщасливіші люди – релігійні? Блог вченого. URL: <https://style.nv.ua/ukr/blogs/najshchaslivishi-ljudi-relihijni-bloh-vchenoho-2453256.html> (дата звернення – 4.02.2019).

21. Religious upbringing linked to better health and well-being during early adulthood. URL: <https://www.hsph.harvard.edu/news/press-releases/religious-upbringing-adult-health/>, а також: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/09/20/233231/> (дата звернення – 4.02.2019).

22. Єленський В. Релігійність українського суспільства: головні тенденції змін. URL: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1594-religijnistukrainskogo-suspilstva-golovni-tendencii-zmin.html> (дата звернення – 12.02.2012).

23. Довіра соціальним інституціям. Прес-реліз підготував Станіслав Зленко. 1.02.2017. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> (дата звернення – 4.02.2019).

Михайло Скалецький

Українське духовенство в обороні Української церкви та української культури

В умовах, коли в Україні нарешті створено самоуправну Православну помісну церкву знову стало зрозумілим значення релігійного чинника в житті українського народу. Однак слід зазначити, що релігія завжди відіграла велику націоконсолідуєчу роль в його житті. Провідну роль у цьому процесі, звичайно, відіграло духовенство, яке тривалий час було єдиною соціальною верствою, яка, належачи до національної верхівки, залишилася вірною українському народу. Православне та греко-католицьке духовенство по черзі, продовжуючи традиції давнього київського православ'я, підтримувало національну Церкву, культуру та мову, протистояло русифікації та ополяченню.

Ставиться мета простежити роль православного та греко-католицького духовенства в розвитку та підтриманні національної Церкви, культури та мови, оскільки у вітчизняній літературі щодо цього питання зустрічаються різні погляди. У деяких дослідженнях стверджується, що релігія в Україні ніколи не відіграла відчутної націотворчої та націоконсолідуєчої ролі. В чисельній літературі, що з'явилася за часів незалежності, зустрічаються ґрунтовні дослідження, у яких висвітлюється історія та роль Православної та Греко-католицької церков в житті українського народу, наприклад, багатотомна “Історія релігій в Україні”. Слід відзначити також дослідження І. Огієнка, А. Колодного, П. Яроцького, Л. Філіповича, В. Лубського, І. Паславського, П. Панченка та інших. Проте значення духовенства у цих працях розкрито недостатньо. Частіше зустрічаються праці, у яких висвітлюється роль окремих видатних представників українського духовенства, таких як П. Могила, А. Шептицький, Й. Сліпий та І. Огієнко.

В історії різних народів відомі періоди, коли національна приналежність ідентифікувалася з релігійно-конфесійною. Як відомо, такий період мав місце також в історії українського народу. Оскільки християнство прийшло в Україну з Візантії, то історично склалося так, що український народ здавна ідентифікував себе з православною (грецькою) вірою, називаючи її “Руською”, яка стала для українців могутнім засобом боротьби за національну ідентичність. Велику об’єднуючу роль Церква відіграла в умовах феодалної роздробленості та монголо-татарського іґа, бо лише вона зберегла централізовану єдність, що певною мірою компенсувало відсутність державної єдності Русі.

У наслідок тривалого іноземного поневолення сталося так, що на межі XVI–XVII ст. український народ практично втратив свою національну верхівку, українська шляхта у ту тяжку годину зрадила свій народ, зреклася предківської віри, перейшла у католицизм і ополячилась. Єдиною соціальною верствою, яка належала до національної верхівки і залишилась вірною українському народу, було духовенство. Воно і далі твердо стояло на позиціях українського народу, батьківської віри і намагалося відстоювати інтереси українців. Причому на відміну від Західної Європи, навіть чернецтво в Україні не стояло осторонь громадських та політичних справ. Якщо у середньовічній Європі аскетичне життя було теологічною реакцією на кризовий стан суспільства, то Київська Русь у X ст., в пору, коли тут з’являється чернецтво, була у стані економічного й культурного піднесення. В той час, як ідеологія середньовічного чернецтва в Західній Європі інтенсивно пропагувала зречення людини від всього земного, пов’язуючи з її тілесністю все гріховне в людині, то ідеали українського чернецтва були цілковито позбавлені мотивів світоненависництва, зневажання земного буття й тілесної природи людини. Ідеологія українського чернецтва ґрунтувалася не на споконвічній гріховності людини, а на її богообраності. Уподібнення людини з Богом вказувало на її природну досконалість та духовну зверхність над іншими земними створіннями. Тим самим утверджувалася духовна сутність людини, її висока гідність. Чернече духовне самовдосконалення в Київській Русі акцентувало увагу саме на збереженні людської гідності. Зовсім не плутаючи гордого звання людини з гординою, ченці утверджували його завдяки подвижницькій духовній діяльності. Таким чином, ідеологія українського чернецтва органічно впливає з уявлень про сакральний зміст та земне призначення людини, як богоподібної істоти. Зокрема найбільш гідним людини вважався подвижницький і діяльний спосіб життя, а не шлях відчуженого містичного споглядання.

Відкинувши гірші зразки грецьких монастирів, києво-руські монастирі не сприйняли надмірну суворість та крайній аскетизм візантійського чернецтва. Тут діяли помірковані, пом’якшені правила монастирського життя. Суворі форми життя усамітнених аскетів-затворників витіснили форми організації так званих спільножитних монастирів. Рядовим інокам тут рекомендувалося обмеження

безболісні: стриманність, покірність, пісництво тощо. Найтяжча форма чернецтва – затворництво, почасти розглядалося як байдикування і дозволялося тільки для тих небагатьох, хто був до того покликаний або уже не міг в силу свого віку потрудитися на благо “братії”. Вважалося, що без духовного вдосконалення даремними були всі тілесні обмеження.

В ідеології чернецтва “порятунок ділами” превалував над “порятунком вірою”. Уподобитися Богу можна було тільки за умови етично правильного життя, активного доброчинства, а не зреченості. “Любов до Бога втілюється лише в добрих ділах. Саме в них і ними випробовується істинність віри” [1, с. 35]. На відміну від християнського сходу чернецтво в Україні не дотримувалося постанови IV Халкедонського собору 451 р. про невтручання ченців у церковні та мирські справи поза монастирем. З самого початку воно розгорнуло активну культурно-просвітницьку та благодійницьку діяльність. Хоча, відверто кажучи, розвиток освіти, мистецтва, літописання, книгописання, утримання притулків та шпиталів приховувало певну загрозу для основ чернечого способу життя. Проте саме з його середовища неодноразово лунали зворушливі патріотичні заклики на адресу руських князів.

Якщо “біле” духовенство в основній своїй масі не прийняло братського руху і, навіть, намагалося йому протидіяти, то чернецтво його активно підтримало і, можна сказати, стало його ідейним натхненником. Освічені ченці поставили на належний рівень викладання та вивчення наук у братських школах. Вони також дбали про їх забезпечення необхідними книгами й підручниками, бо першими книгодрукарями були переважно представники монашого чину. У переважній більшості вони були також безпосередніми їх авторами.

Українська полемічна література XVI–XVII ст., у створенні якої провідну роль відігравали знову ж таки ченці, була виявом гострої політичної боротьби за національне самовизначення. “Тому навіть богословська полеміка в Україні велася не задля красного слівця, а фактично була як її ідейним виразом, так і теоретичним обґрунтуванням” [2, с. 42]. Не буде перебільшенням, якщо скажемо, що вона сколихнула українське суспільство і стала великою спонукою для національного піднесення. Саме у чернечому середовищі було закладено також надійний ідейний фундамент під широкий національний рух селянських та козацьких мас під проводом Б. Хмельницького.

У народно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького Церква була одною з найвпливовіших сил. Козацтво піднялося на визвольну боротьбу під гаслом “За віру руську та за народ Руський”, що дозволило консолідувати довкола себе всю українську людність. За козацьких часів Церква в Україні набула виразних національних рис і фактично стала автономною. Її націотворча роль у той час та вплив на свідомість народних мас були надзвичайно відчутними. Глибокі релігійні почуття та безмежна відданість своїй вірі та Церкві завжди були властиві українському народу. Це особливо вражало всіх чужинців, що бували в тогочасній

Україні. Захоплювало також завзяття, з яким наші предки боронили свою духовну та національну самобутність.

Разом з тим беззастережна відданість українців рідній вірі та Церкві страшенно драгували всіх поневолювачів, які намагалися якомога скоріше приборати до своїх рук Українську церкву, зважаючи на її впливову роль в народному житті. Тож не дивно, що зажерливі завойовники всіх часів у своїх намаганнях асимілювати та денационалізувати український народ розпочинали з наступу на його історичну Церкву. Вони прагнули вразити українців у саме серце, заносючи свою важку руку на найсвятіше – його духовний центр. Осквернюючи та знищуючи національні святині, вони віднімали в народі його живильні духовні джерела, підривали духовні сили. Національний та соціальний гніт вони прагнули доповнити духовним – владою над свідомістю поневоленого народу. Підпорядкування своїй владі Церкви завойованого народу, яка була в той час головним носієм духовності та національної ідентичності, надійно закріпачувало дух і волю цього народу. Це завдання полегшувалося ще й тому, що у руках Церкви в ті часи знаходилися школи. Таким чином юне покоління з самого початку було під невсипущим оком держави та Церкви, як її вірного помічника, і виховувалося у належному дусі.

На жаль, церковний розкол 1596 р., що роз’єднав українців на православних та греко-католиків, припинив процес утворення єдиної Української помісної церкви, що згубно вплинуло на розвиток національної свідомості нашого народу та його політичну консолідацію. “Русь постала проти Русі” – як з гіркотою заявляли видатні українські мислителі. Проте попри деякі негативні моменти змагання між конкуруючими віровизнаннями мало також і позитивні сторони. У православних українців з’явився так би мовити конкурент в особі українців греко-католиків. Кожна сторона стала пильніше дбати про найкраще влаштування своїх храмів, іконостасів та ікон, про покращення шкільництва та книгодрукування. Бурхлива релігійна полеміка, що розпочалася після цього акту між Православною та Уніатською церквами, спричинилася до появи цілої літературної течії, що дістала назву “полемічної літератури”. Вона внесла новий динамізм в розвиток української культури, логічним завершенням чого стало самобутнє українське бароко, відоме також як “козацьке”. Своєрідною реакцією на католицьку критику культурно-освітніх справ у православ’ї стало те, що у Києві та інших містах і селах наддніпрянської України, особливо за митрополита Петра Могили, відкриваються братські школи, Києво-Могилянська академія, засновуються нові друкарні, споруджуються прекрасні храми та величні іконостаси. Таким чином, можна стверджувати, що Берестейська унія розбудила українське суспільство від летаргійної сплячки і дала могутній поштовх для розвитку української культури.

Ще одною причиною, яка негативно вплинула на становлення Української помісної церкви та її націоконсолідуєчу роль, стало підпорядкування Православної церкви в Україні Московському патріархату. На цьому обривається літопис української Православної церкви на довгі роки. Православна церква, з якою до

кінця XVII ст. ідентифікувалася національна самобутність українців, після її підпорядкування у 1686 р. Московському патріархату була зрусифікована і втратила свої національні риси. Це значно послабило вже й без того підірвані сили Української церкви і сприяло її швидкому поневоленню.

Підтримувана московським царатом, а потім безбожним більшовицьким режимом, Російська православна церква (РПЦ) в Україні стала найбільш агресивною та реакційною силою. Протягом довгого часу вона підтримувала політику царизму, спрямовану на русифікацію та денационалізацію українського народу, виступаючи водночас її активним провідником. Церква як інституція перетворилася на бюрократичну установу, невід'ємну складову державної машини з потужними бар'єрами між духовенством і мирянами, що відштовхувало народні маси від Церкви. Ця політика здійснювалася послідовно і дуже жорстко (наприклад, напередодні 1917 р. жоден з 10 правлячих архієреїв в Україні не був українцем) [3, с. 114]. Як засвідчили згодом події 1917–1921 рр., більшість духовенства (не кажучи вже про єпископат) не сприйняло української держави, що сприяло відчуженню українського населення від РПЦ.

Крім того, РПЦ намагалася встановити духовну монополію на свободу релігійного життя. Вона не тільки слугувала засобом денационалізації українського населення, своєю активною боротьбою проти інших християнських і нехристиянських релігійних течій, проти залишків язичництва вона також породжувала і підтримувала дезінтегративні внутрішньо-національні чвари на релігійному ґрунті. Пропагуючи ідею православної єдності слов'ян та акцентуючи на православності як на ідентифікованому найменуванні українців, РПЦ цим самим знімала питання про національну приналежність як неістотну, а відтак вірно слугувала російському шовінізму [4, с. 97]. Підміна національного почуття релігійним, протиставлення релігійного “МИ” національному негативно позначилося на динаміці національного усвідомлення “МИ – українці” і вела до деградації етнічної свідомості, до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі. “Міжконфесійні суперечності, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, робили його легкою здобиччю різних держав і церков. Але водночас вони відігравали й роль чинника, що сприяв збереженню українського етносу як такого. Саме конфесійна строкатість, – вказує А. Колодний, – не дала можливості українству повністю зрусифікуватися чи колонізуватися. Християнство в Україні слугувало і засобом соціального і національного поневолення народу, і засобом його боротьби проти соціального і національного гноблення” [5, с. 133].

Відмінною була ситуація в Галичині, де Греко-католицька церква відіграла роль важливого чинника національної ідентифікації і реального засобу проти колонізації та окатоличення. Тривалий соціальний та національний гніт панської Польщі на правобережній Україні призвів до значних змін у соціальній структурі західноукраїнського населення. Українська шляхта в Галичині та Волині про-

тягом XVI–XVII ст. остаточно ополячилась та окатоличилась, у наслідок чого український народ втратив верству національних провідників. Майже зникло українське міщанство. Оскільки православних у католицькій Польщі не приймали ні до ремісничих цехів, ні до купецьких гільдій, українське міщанство не мало змоги розвивати ремесла чи займатися торгівлею. Воно поступово витіснялося з давніх українських міст, які заповнялись іноземними купцями, втрачаючи свій національний характер. У XIX ст. частка українського населення у містах Галичини становила не більше 1 %. Таким чином більш, ніж на 90 % українське суспільство в Галичині складалося з селян, що давало підстави полякам глузуливо обзивати українців “хлопською нацією”.

Та залишилася у Галичині (переважно у сільській місцевості) одна виразно окреслена, хоч і нечисельна (2–2,5 тис родин), соціальна група греко-католицького духовенства. З усіх соціальних прошарків західноукраїнського суспільства воно найбільше наближалось до стану національної еліти. Та в умовах панської Польщі і воно було поставлено в такі умови, що за своїм матеріальним рівнем мало чим відрізнялося від селянства. Сільським священикам громада надавала хіба дещо більший наділ землі, який був для них основним засобом існування. Додаткові прибутки від хрещення, вінчання тощо були дуже мізерними через убогість закріпаченого селянства. Польські пани, намагаючись принизити греко-католицьке духовенство заставляли його навіть відробляти панщину в своїх маєтках на рівні з селянами. Але це мало несподівані для самих панів наслідки. Така праця сприяла зближенню греко-католицького духовенства з селянством та встановленню тісних духовних стосунків між ними. Поєднане з масами спільною вірою та побутом духовенство користувалося серед сільського люду великим впливом та авторитетом. Завдяки тісним стосункам з простим народом воно змогло повести за собою селян не тільки в релігійних, але й політичних справах. Воно прийняло на себе роль національного духовного та політичного лідера за відсутністю іншої верстви, котра могла б виконувати цю роль.

Велике значення відіграло греко-католицьке духовенство у справі збереження та розвитку української національної культури та української мови.

Саме з середовища греко-католицького духовенства виділилися перші західноукраїнські культурні та політичні діячі. Група молодих львівських семінаристів на чолі з М. Шашкевичем об’єдналися у гурток, який назвали “Руська трійця”. Вони ставили перед собою завдання підняти український діалект до рівня літературної мови, звільнивши її від церковнослов’янського та іноземного впливу. Лише таким чином, на їх думку, можна було відкрити селянству доступ до знань, підняти його культурний та політичний рівень і тим самим полегшити його долю. З цією метою вони почали вивчення та збирання української народної творчості. У 1837 р. члени гуртка уклали з українських народних пісень та власних літературних творів літературний альманах “Русалка дністрова”. Для галицьких українців ця книга важить так само багато, як “Кобзар” Т. Шевченка, бо це перша в Західній Україні

книга написана живою народною мовою. З неї почалося становлення української літературної мови у Галичині. За час з 1837 по 1850 рр. тут вийшло 43 книжки українською мовою. З них 40 належало перу священників.

М. Шашкевич також був першим, хто виголосив в Успенській церкві Львова проповідь українською мовою. Цей сміливий крок також мав далекосяжні наслідки. Верхівка Греко-католицької церкви зустріла цей вчинок вороже, проте молоді священики почали наслідувати його приклад. З часом це стало нормою. Перейшовши з церковнослов'янської на українську мову богослужіння, Греко-католицька церква сприяла збереженню української мови та стримувала процес ополячення українського населення Галичини. Дотримуючись давніх українських звичаїв та обрядів, вона перетворилася в національну Церкву українців, що протидіяла полонізації та латинізації. Ці традиції виявилися настільки міцними, що навіть радянська влада після ліквідації Греко-католицької церкви у 1946 р. не наслідувалася у православних церквах Галичини запроваджувати російську чи зрусифіковану церковнослов'янську мову.

Греко-католицьке духовенство очолило також політичний рух галицьких українців, прийнявши на себе роль політичного лідера. Революційні події в Європі 1848 р., що дістали назву “Весни народів”, сколихнули також західноукраїнське суспільство. На захист національних прав українського населення Галичини знову ж таки стало греко-католицьке духовенство. Група львівських священників на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем 2 травня 1848 р. організувала Головну Руську Раду – першу українську політичну організацію на галицьких землях. Вона звернулася до австрійського імператора з петицією, у якій наголошувалося, що галицькі русини ведуть свою історію ще від Галицького князівства і належать до осібного 15-мільйонного українського народу, мають свою мову, Церкву і культуру. Вона містила прохання запровадити українську мову в адміністративних органах краю, ввести її вивчення у школах Східної Галичини, удоступнити для українців урядові посади і реально зрівняти у правах греко-і римо-католицьке духовенство. Ще одною незвичайною подією став випуск 15 травня 1848 р. першого українського тижневика “Зоря Галицька”, який знаменує появу української преси.

У липні цього ж року з ініціативи Головної Руської Ради було створено українське культурно-освітнє товариство – Галицько-Руську Матицю. За його допомогою греко-католицьке духовенство бере під свій контроль багато ділянок розвитку української культури та мистецтва, які були приреченні на завмирання без його підтримки. Зокрема це стосується запровадження української мови у школах. У жовтні 1848 р. Головна Руська Рада скликала з'їзд українських вчених, який можна назвати першим конгресом української інтелігенції. У його роботі взяло участь майже 100 учасників, з яких понад 2/3 становило духовенство. Відзначивши сумний стан культури у Галичині, з'їзд прийняв важливі рішення, що стосувалися вноормування української мови та вирішення інших культурних потреб українців. Одностайно було погоджено користуватися кириличною, а не

латинською абеткою. Було також досягнуто згоди, що основою для літературної мови має служити жива розмовна мова, а не штучне “язичіє”. В наслідок цих заходів духовенству вдалося розбудити національну свідомість галицьких українців і закласти надійний ґрунт під національний рух наступних десятиліть.

Українська греко-католицька церква у Галичині зберегла те, що втратила Православна церква у наддніпрянській Україні під пануванням Московського патріархату. Великою заслугою Греко-католицької церкви є те, що вона єдина з усіх церков в Україні не тільки перейняла, але й успішно відстояла і продовжила традиції давньої київської Церкви у найтяжчих умовах іноземного поневолення. Вона спромоглася зберегти українську мову богослужіння, чистоту східної літургії, український церковний хоровий спів, старовинні обряди, традиційний стрій священників та дияконів. Греко-католицька церква зуміла у тяжких випробуваннях зберегти і національну обрядовість, і національну мову богослужіння корінного населення України, донести ці культурні надбання неушкодженими до наших днів. Тим самим вона сприяла збереженню національної ідентичності українського населення Галичини, мови, культури, традицій, а також вихованню національної інтелігенції, утвердженню національної свідомості.

Таким чином, в історії українського народу простежуються значні злети та відчутні спади духовного і релігійного життя. Проте навіть у найтяжчі часи, коли заборонялося і переслідувалося дотримання національних релігійних традицій, релігійний чинник зберігав свою націоконсолідуєчу роль. “В періоди політичної деградації життя українського народу і суспільної кризи українства, коли проявлялася втрата українським етносом матеріальних ознак свого самовияву (зокрема державності) і перетворення його в чисто духовний фактор, провідна роль в етнорозвитку і етноінтеграції переходила до однієї з християнських церков, яка виступала на той час єдиним провідником національної ідеї, інтеграції всіх національних сил, відігравала роль тієї національної інституції, яка сприяла культурній індивідуалізації українського етносу” [6, с. 134].

Підводячи підсумок сказаному можна зробити висновок, що націоконсолідуєча та націотворча роль релігії простежується протягом всієї тривалої історії українського народу. Навіть у ті трагічні часи, коли український народ втрачав свою незалежність і державність, релігія продовжувала відігравати свою високу духовну місію. Якщо в одній частині України створювалися несприятливі умови для діяльності певної релігійної конфесії, її роль переймала на себе інша християнська конфесія. Навіть чернецтво в Україні не стояло осторонь громадських та суспільних справ і досить часто ставало на чолі українського національного руху. Саме ці тенденції простежено у нашому дослідженні на прикладі діяльності Православної церкви в Україні до її підпорядкування Московському патріархату та діяльності Української греко-католицької церкви в Галичині. Таким чином релігійний чинник був важливою компонентою в житті українського народу у минулому і залишається також впливовою силою в сучасних умовах.

1. Філософія Відродження на Україні. Київ: Наук. думка, 1990. 398 с.
2. Скалецький М. П. Націотворча роль церкви в історії українського народу // Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні: зб. наук. пр. / за заг. ред. Болуха В. О. (голова редкол.), Докаша В. І., Колодного А. М., Филипович Л. О. Чернівці, Рута, 2008. С. 89–97.
3. Історія релігії в Україні / за ред. А. Колодного і П. Яроцького. Київ: 1999. 740 с.
4. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Львів: Логос, 1996. 182 с.
5. Колодний А. Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
6. Колодний А. М. Релігія в духовному житті українського народу. Київ, 1994. 204 с.

Павло Павленко

Західна Європа в тенетах цивілізаційного дрейфу від християнства до ісламу

Сьогодні ми є свідками нової, четвертої хвилі поширення ісламу у світі, проте хвилі особливої, “гібридної”, оскільки вона спричинена, не так прагненням мусульман поширювати іслам, як масовою міграцією останніх до “благополучних країн”, тобто зумовлена передусім соціальними і матеріальними мотивами. Своєрідність цієї хвилі полягає ще й у тому, що вона, по-перше, не викликана міграцією мусульман із колишніх африканських чи азійських колоній і виключно до західноєвропейських країн-метрополій, як це відбувалося протягом усього ХХ ст.; по-друге, не зініційована якоюсь однією з ісламських країн, як це було за часів Арабського халіфату чи Османської імперії. Що характеризує сучасний процес проникнення ісламу до Європи? Які небезпеки він приховує в собі? Аналізуючи значний пласт публікацій у ЗМІ з даної проблематики (наведені у тексті посилання складають лише незначну частину від загальної кількості опрацьованого автором матеріалу), стаття є спробою дати відповіді на ці та інші питання.

Мета статті: показати, що четверта хвиля ісламу – це, так би мовити, “опосередкована” ісламізація християнського світу через масову, неконтрольовану, часом нелегальну міграцію мусульман із країн третього світу; це вияв повзучої агресії “бідного” арабського світу проти “багатого” й “успішного” Заходу.

Мігрантів із країн третього світу, зокрема ісламських країн, вабить на Заході, і передусім в Європі, високий рівень життя, соціальні стандарти, а все інше, і головне європейські цінності – вони сприймають, як вимушену “обгортку для достатку”. Зазначимо принагідно, що мусульмани почуваються щасливими якраз у тих країнах, які з релігійних мотивів вони вважають ненависними, а це – Австралія, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Швеція, Німеччина, США, Норвегія, Голландія, Данія; натомість у таких традиційно мусульманських країнах,